

Clarté

Tidsskrift for Marxistisk Analyse

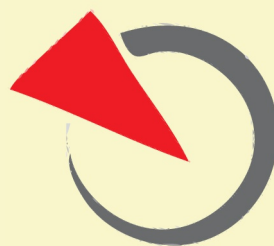
Nr.
3

Dato
3. september

Årgang
2020

Uddannelse i/til en "arbejdsløs" fremtid?

Niels Rosendal Jensen

Uddannelse i/til en "arbejdsløs" fremtid?

Niels Rosendal Jensen

Key words: Keynes – Schumpeter – automatisering – prekariat – stagnation – uddannelse

Abstract: I de seneste år har udtrykket fjerde generations industrielle revolution bidt sig fast. Kort fortalt handler det om, at automatisering, robotisering og kunstig intelligens i stigende grad vil erstatte menneskelig arbejdskraft. Det er i virkeligheden en bekymring, der er lige så gammel som kapitalismen selv.

Dette kapitel vil fremholde de modsatrettede tendenser, som 'teknologiske og videnskabelige fremskridt' har fremkaldt: Destruerer teknologien jobbene, eller destruerer den de dårlige jobs og erstatter dem med andre og bedre? Artiklen vil derfor kort diskutere profetierne om den jobløse fremtid, vi konfronteres med (kaldet "vækst uden jobskabelse"). Det valgte perspektiv er internationalt og trækker primært på amerikansk forskning, idet USA siden 1918 har overtaget rollen som ledende nation i verdensmålestok. Dette blev tydeligt med det britiske imperiums nedgang og opløsning efter 1945. Firkantet sagt: hvad der finder sted i USA, breder sig til resten af verden.

Artiklen bygger på en gennemgående arbejdshypotese: Hvis/når menneskeheden tænkes at stå i en situation, hvor udbuddet af arbejdskraft nationalt såvel som internationalt er langt større, end efterspørgslen ser ud til at kunne opsuge, hvorfor fremturer meningsdannere, regering og folketingsflertal så med mere og mere aktivering og mere og mere uddannelse til alle – og hvorfor betragtes uddannelse som den eneste eller i det mindste rigtigste vej til et (måske) ikke længere eksisterende arbejdsmarked?

Denne baggrund beskrives og analyseres, hvorefter der præsenteres fire mulige scenarier for uddannelse, nemlig

- (1) Uddannelse som human kapital
- (2) Uddannelse som "skjult Keynesianisme"
- (3) Uddannelse som kognitiv kapital
- (4) Uddannelse til et samfund uden arbejde.

Scenarierne er indbyrdes forbundne i den forstand, at scenario 1 og 2 overlapper hinanden som to sider af samme problem, mens scenario 3 og 4 er sammenvævede således, at de udfordringer, der opridses i scenario 3, genoptages i scenario 4 med særligt henblik på at pege frem mod en mulig fremtid.

Introduction

I de seneste år støder vi oftere og oftere på begreber som 'social dumping' og 'vækst uden jobskabelse' eller hører om brutale arbejdsforhold både ude i den store verden og hjemme i den lille andedam (især for de såkaldte østarbejderes vedkommende eller i forbindelse med den nye Cityring i København). Årsagen til miseren angives hyppigere og hyppigere som 'teknologisk acceleration', ligefrem formuleret som den fjerde industrielle revolution.

Teknologisk forandring synes at være den afgørende drivkraft i denne udvikling, som politisk åbner nye slagmarker omkring arbejdsløshed og uddannelse. Boltanski og Chiapello (1999) pegede i deres analyse af den nye kapitalistiske ånd på, at krisen i den Keynes-inspirerede økonomiske og bureaukratiske organisation i 1960'erne og 1970'erne blev besvaret med at vende sig til markedsliberalisme og vidensøkonomi i 1980'erne og 1990'erne, hvor den nye liberalisme satte sin dagsorden igennem og triumferende gjorde sin politik til økonomisk nødvendighed (Lundkvist 2001: 28). Det frisatte kapitalen gennem deregulering og styrkede den yderligere ved hjælp af privatisering. Privatiseringspolitik har i almindelighed udmøntet sig i to hovedtyper. På den ene side i form af privatisering af offentlig uddannelse (eksogen privatisering), hvor ydelser i offentlig uddannelse også åbnes som marked for den private sektor. På den anden side i form af privatisering i offentlig uddannelse (endogen privatisering), hvor f.eks. ideer, teknikker og praksisser fra den private sektor importeres for at gøre den offentlige sektor til forretning og således mere business-like (Ball and Youdell 2007: 9). Denne

vending blev i tilgift antaget at levere et nyt grundlag for personlig empowerment, kreativitet og meritokratisk selvrealisering for arbejdende mennesker, i særdeleshed dem, der investerede i tilvækst i deres humane kapital gennem forskellige former for kurser, diplomuddannelser og længerevarende uddannelse på kandidat- eller masterniveau. Det viste sig dog, at bortset fra en lille elite blev denne optimistiske antagelse til et falsk løfte (Brown, Lauder & Ashton 2011: 15). Trods væksten i andelen af kandidater fra universiteterne over de sidste 30 år er uligheden blevet større og koblet sammen med faldende jobsikkerhed og stagnerende lønninger, ikke mindst blandt unge, som konfronteres med arbejdsløshed, underbeskæftigelse og overkvalificering i forhold til de eksisterende jobs (ILO 2015). Denne generelle analyse kan modificeres i enkelte rigere regioner eller nationer, hvor f.eks. som i Danmarks tilfælde velfærdsstaten sikrer en vis levestandard til alle. Disse regionale eller nationale afvigelser rokker dog ikke ved hovedtendensen som fremanalyseret af ILO.

Vi har igen og igen set, hvordan repræsentanter for samfundsvidenskab, sociologi, økonomi og journalistik i stigende grad henviser til, at automatisering er en næsten altafgørende faktor i forhold til ustabiliteten i beskæftigelsesstrukturen under kapitalismen. Manglen på stabilitet spænder fra et gigantisk globalt overskud af arbejdskraft til ekstreme forskelle i velstand og indflydelse og videre igen til potentielt destabiliserende niveauer af arbejdsløshed og prekær beskæftigelse (Sassen 2014, Standing 2011). Dermed tegner der sig en situation, hvor de bjerget herskende økonomiske teorier og begreber om uddannelse og beskæftigelse ikke længere har rod i realiteterne og således heller ikke har udsagnskraft, når teknologien fortrænger arbejdet i tider præget af global økonomisk stagnation og ulighed.

Det perspektiv, der forfølges i dette kapitel, baserer sig ikke på antagelser om, at nye teknologier i form af robotter, informationssoftware eller maskinlæring (kunstig intelligens, hvor den menneskelige hjernes måde at lære på kopieres) udrydder arbejdet, men derimod om, at de bidrager til den allerede igangværende erosion af job og uddannelse. Der er tale om omfattende ændringer. Her peges blot på to eksempler: robotternes indtog vil kunne rationalisere mindre produktionsvirksomheder, rengøring, vedligeholdelse og opgaver i sundhedsvæsenet (kirurgi). Kunstig intelligens er vurderet til at erstatte 140 millioner vidensmedarbejdere inden 2025. Der er både tale om

såkaldt videnstunge job og job, der kræver højere uddannelse (se f.eks. Rifkin 1995, Selwyn 2019, Bastani 2019)

Hvis disse forudsigelser med hensyn til teknologisk acceleration tænkes at gå i opfyldelse, kan der opstå nye brudflader. Der vil altid være nyttigt arbejde, der skal gøres. Derimod er det usikkert hvilken relation, form og struktur, uddannelse og arbejde vil antage i fremtiden. Sagt anderledes: hvis automatisering og prekarisering af beskæftigelsen fortsætter som ovenfor antaget, vil det næsten med sikkerhed intensivere presset på uddannelsessystemet for at producere, hvad økonomien forlanger (grydeklare produkter), og det vil dermed uddybe de sociale konflikter og kampe om uddannelse, produktion af viden samt den klasse-mæssige, kønsmæssige og etniske stratifikation, som vi allerede kender til.

Begrebet grydeklare produkter læner sig op ad en snæver forståelse af humankapital, hvilket kan medføre, at mulighederne begrænses for kreativt at imødegå de voksende udfordringer, som fremkaldes af en potentiel virkelighed 'efter arbejdet'.

Når (løn)arbejdet forsvinder...?

Bekymringer om, at arbejde erstattes af maskiner, er lige så gamle som kapitalismen selv. Et eksempel er Luddisternes (maskinstormernes) oprør mod den mekaniske væv – Spinning Jenny – i det tidlige 19. århundrede (se f.eks. Beer 1971: 443ff., Marx 1971: Kapitel 24, Thompson 1963, Rjazanov 1974: 1. foredrag). David Rjazanov beretter levende for os: "Forestil jer nu et land, hvor der i løbet af disse 70 år (1760-1830, forf. bm.) bliver indført den ene opfindelse efter den anden, hvor produktionen bliver stadig mere koncentreret, hvor den lille håndværksmæssige produktion til stadighed bliver eksproprieret, ruineret og tilintetgjort, og hvor de små væver- og spindeværksteder ruineres. I stedet for håndværkerne bliver der skabt en stadig større masse af proletarer. ... Som svar på denne radikale ændring af arbejdernes levevilkår udvikler der sig en reaktion – reaktion ikke i den sædvanlige forstand, men derimod i den forstand at arbejderne gør oprør ... de forsøger at skaffe sig af med disse nye betingelser. ...I begyndelsen af det 19. århundrede begynder således en række arbejderoprør mod maskinerne, mod de nye tekniske betingelser for produktionen" (1974: 13-14).

Maskinstormere eller oprør mod ændrede vilkår hørte ikke kun det 19. århundrede til. Den organiserede maskinstorm "led nederlag foran portene til

de store fabrikker, der bedre kunne forsvares militært" (Vester 1978:25). Den slags oprør er set mange gange siden. Et af de nyeste eksempler herhjemme var typografernes kamp i 1980'erne. Den drejede sig om at sikre arbejdspladserne inden for et stolt og traditionsrigt fag, men styrkeforholdet i kampen resulterede i, at faget forsvandt (Lundrup 2002).

Siden den første industrielle revolution er det debatteret vidt og bredt, hvorvidt teknologi kan fremkalde langtidsarbejdsløshed. Ikke mindst økonomer har givet deres besyv med. Både John Stuart Mill og David Ricardo tematiserede dette ud fra argumenter om, at arbejdsbesparende teknologi kunne have en negativ langtidsvirkning på såvel arbejdere som beskæftigelse. Andre økonomer afviste denne pessimisme, især Says, som mente, at teknologi ville øge det samlede output. Selv om ny teknologi kunne erstatte arbejdere på kort sigt, ville nye former for beskæftigelse opstå i takt med et voksende udbud for at imødekomme en øget efterspørgsel. Marx uddybede Ricardos synspunkt og afviste samtidig Says ved at påvise, at drivkraften til at erstatte arbejde med teknologi findes indbygget i kapitalismen og dens konkurrencedynamik og modsætninger. Denne tanke blev i det 20. århundrede taget op af den østrigske, konservative økonom Joseph Schumpeter (1947). Han argumenterede for de kreative destruktions storme, som var indbygget i kreativt entreprenørskab under kapitalismen, og som principielt var ubegrænsede i deres evne til at skabe nye markeder og nye former for beskæftigelse. Dette svarer delvist til modeordet disruption, følelsen af at teknologien skaber stigende usikkerhed, og at prisen for usikkerhed betales af dem, der må leve med den. Helt modsat advarede John Maynard Keynes mod en udbredt teknologisk arbejdsløshed, "fordi opdagelsen af nye måder, hvorpå vi kan effektivisere brugen af arbejdskraft, går hurtigere end opdagelsen af nye anvendelsesmuligheder for selvsamme" (1930). Keynes mente faktisk, at det økonomiske problem ville være et overstået kapitel i 2030, og at menneskeheden i stedet skulle til at anvende sin frihed fornuftigt for at leve. En parallel til Keynes finder vi hos John Kenneth Galbraith, der i 1958 udgav en stærkt polemisk analyse af "The Affluent Society" (på dansk "Det rige Samfund" i 1962). Heri argumenterer Galbraith for vigtige ændringer: "I et samfund med stor og voksende rigdom vil der vise sig tre forskellige tendenser over for arbejdet. Efterhånden som produktionen af varer kommer til at synes mindre vigtig, og som borgernes behov for indkomst til at købe varer for bliver mindre brændende, vil de arbejde et færre

antal timer eller dage pr. uge. Eller de vil arbejde mindre hårdt. Eller en sidste mulighed vil være, at færre mennesker vil have konstant beskæftigelse" (Galbraith 1962: 269).

Vi kan således konstatere, at der findes to lejre, nemlig den teknologioptimistiske og den teknologipessimistiske. Uenighederne til trods er der konsensus om, at den økonomiske og teknologiske udvikling medfører en omstrukturering af den internationale arbejdsdeling, hvor især den økonomiske del bliver udlejret, samtidig med at produktionsformen konkurrerer i et afstandsløst rum af informationsteknologi. Dette betyder, at nødvendigheden af at arbejde sammen på et bestemt, fysisk sted mister sin betydning. Den hastige udvikling af teknologi har medført en ekspansion af IKT-informations- og kommunikationsteknologi. IKT-udviklingen giver store muligheder for overvågning og kontrol af medarbejdere, ligesom jobindholdet tilsyneladende omformes fra innovation til rutineprægede opgaver, undertiden benævnt digital taylorisme (se f.eks. Moutsios 2018: 107). Videre indebærer det en risiko for arbejdsløshed og underbeskæftigelse. Dette skaber brudflader og spændinger mellem de sociale klasser, fordi den tiltagende automatisering synes at styrke den strukturelle arbejdsløshed (Beck 2002: 54).

Herefter kan vi tillade os en mellemkonklusion: De hidtidige historiske erfaringer tyder på, at resultatet af teknologisk fornyelse spænder over et kontinuum fra teknologi som et vidundermiddel til at skabe uendelig lykke til teknologi som en forbandelse. Spørgsmålet er imidlertid, om den fjerde industrielle revolution fører hinsides de tidligere erfaringer. Dette betragter skaberen af Davos-forum, Klaus Schwab, som forventeligt i den fjerde industrielle revolution (Schwab 2017).

Økonomisk videnskab = at læse i kaffegrums?

Ovenstående spørgsmål besvares af mainstream-økonomerne optimistisk. De har valgt side. Hvor de i 1960'erne fulgte Keynes, har de efter neoliberalismens gennembrud valgt Schumpeter i de seneste 30-40 år og dermed afvist tesen om, at ny teknologi destruerer arbejdspladser. Eftersom markedskræfter og nye teknologier historisk set har skabt mange flere arbejdspladser, end de har afskaffet, har disse økonomer tiltro til, at dette mønster kan og vil fortsætte i det uendelige ind i fremtiden. Den overordnede

argumentation støtter sig på en bestemt logik: menneskets behov og ønsker er uendelige, og derfor vil bestræbelsen på at opfylde dem også være uendelig. Bortset fra normale recessioner og lejlighedsvis økonomiske kriser vil der altid være arbejde til alle. Denne antagelse baserer sig på to grundlæggende hypoteser: For det første hypotesen om *det effektive marked*, dvs. at hvis vi ikke blander os i markedsmekanismen, vil private udvekslinger inden for selvregulerende markeder altid tendere mod ligevægt og fuld beskæftigelse. For det andet hypotesen om *marginal produktivitet (grænsenytt)*, som hævder, at beskæftigelse og indkomst bestemmes af udbuddet og den relative produktivitet af arbejdet (output per arbejder), byggende på faktorer som uddannelsesniveau, færdighedsniveau og værdiforøgelse i produktionsprocesserne (Wolff and Resnick 2012). Med disse hypoteser overses muligheden for, at teknologisk acceleration kan have negative langtidseffekter på beskæftigelse og økonomi. Den verserende standarddoktrin fastholder, at hvis staten undlader at blande sig og pålægge erhvervslivet nye byrder, vil effektive markeder kombineret med ny teknologi, opgraderet humankapital og entreprenant innovation skabe produktivitet, økonomisk vækst og ny beskæftigelse og samtidig reducere uligheden (ibid.).

Disse hypoteser hævdes bekræftet ved at måle successen i form af økonomisk vækst. Det kan man tillade sig at være kritisk overfor (Jespersen 2019, Juselius 2019). For eksempel har der siden 1970'erne været en stadig nedadgående økonomisk vækst i alle højtudviklede økonomier i Vesten. OECD estimerer, at uden omfattende strukturelle reformer vil den økonomiske vækst tendere til et fortsat fald i de næste fire dekader til en ligeledes estimeret vækstrate på 0,54% i OECDs kernelande og 1,86% i ikke-OECD lande i 2060 (OECD 2014). Trods liberalisering af handel, finansiel deregulering og neoliberale strukturtilpasninger til fordel for en statslig økonomisk konsolidering og etablering af generøse rammebetingelser for erhvervslivet har uligevægt og stagnation udviklet sig til at blive den normale betingelse i den højtudviklede kapitalisme (Galbraith 2014). I tilgift har der helt modsat teorien om marginal produktivitet vist sig en stadigt svagere forbindelse mellem produktivitet og indkomstfordeling, fordi frugterne af teknologisk innovation og økonomisk vækst er tilfaldet en elite af virksomhedsejere, investorer og topchefer (Bivens and Mishel 2015). Naturligvis kan der være flere faktorer på spil, når vi undersøger den økonomiske stagnation og uligheden – f.eks. en vigende

efterspørgsel i kølvandet på finanskrisen 2007 og årene derefter, en svagere fagbevægelse og opgivelse af 'rationelt' økonomisk management i en voksende plutokratisk korporativ elite (Stiglitz 2012). Undertiden kaldes det sekulær stagnation, dvs. "en situation med en vedvarende nedgang i efterspørgslen, som ikke kan overvindes selv med et renteniveau nær nul" (Schwab 2017: 41). Alligevel peger et stort flertal af fagfolk (økonomer og sociologer m. fl.) på den teknologiske erstatning af arbejdskraft som nøglevariabel (Ford 2015).

Denne bekymring er som allerede nævnt ikke født i går; den forelå allerede tidligt i kapitalismens udvikling, og i nyere tid kan den spores tilbage til 1990'erne, hvor globalisering og IT-revolution begyndte at slå igennem. En hellig treenighed af fri verdenshandel, deregulering og privatisering har bidraget mærkbart til, at den globaliserede kapitalisme nu i mere end to årtier på en stadig mere uhindret og utæmmet måde har grebet ind i og gennemsyret vores livsbetingelser og levemåde med forskellige virkninger. Den medførte en udvidet mobilitet af kapital og produktion, automatisering, outsourcing og vækst i serviceerhverv, korttidskontrakter osv., som fremskyndede fjernelsen af job i fremstillingsindustrien, slog sprækker i forestillingen om fuld beskæftigelse, lagde pres på lønningerne og rekonfigurerede den klasse-mæssige, etniske og kønsmæssige arbejdsdeling (Castels 1996, Reich 1991). Det øgede tempo i automatiseringen fik således Jeremy Rifkin til at tale om, at informationsteknologi og robotisering indebar trusler om en "jobløs fremtid" eller ligefrem "arbejdets død" (Rifkin 1995).

Disse mere kritiske indlæg i den standende debat om arbejdssamfundets fremtid rystede dog ingenlunde mainstream-økonomerne i deres konventionelle visdom. I stedet greb de tilbage til Says og Schumpeter og repeterede de gammelkendte argumenter om, at på kort sigt afskaffedes job, der kun forudsatte lave uddannelsesniveauer og færdigheder (f.eks. landbrug og samlebånd), men at dette ville blive mere end rigeligt opvejet på langt sigt i form af nye højtbetalte og uddannelses- og videnstunge job i vidensøkonomi og i IT (Friedman 2007).

I dag stilles der alvorlige spørgsmålstejn ved denne ortodoksi eller (mildere udtrykt) konventionelle visdom i lyset af muligheden for accelererende teknologisk arbejdsløshed – endog fra mainstreamorganisationer som OECD, Verdensbanken og World Economic Forum (Davos-møderne). Risikoen er, at

millioner af jobs i service og på kontor erstattes af algoritmisk software. Det omfatter ikke kun rutinejob, som traditionelt har været betragtet som mulige mål for automatisering (fremstillingsvirksomhed, serviceerhverv i banker og kassefunktioner i supermarkeder), men også ikke-rutiniserede job i sektorer som management, juridisk arbejde, journalistik, transport, telemarkering og undervisning. Et mindretal af mainstream-økonomerne er trods alt blevet påvirket af de barske realiteter, og det har bl.a. fået den tidligere amerikanske finansminister Lawrence Summers til at ymte, at den igangværende teknologiske innovation kan vise sig at være langt hurtigere og mere omkalfatrende end både landbrugsrevolutionen for 10.000 år siden og den industrielle revolution for få århundreder siden (Summers 2014). Desuden har to økonomer fra MIT påvist, at ortodoksien ikke er holdbar, når det gælder jobskabelse i USA: det første årti i dette årtusinde var det første, hvor nettotilvæksten i job blev lig nul, og hvor den sammenlignet med befolkningsvæksten skulle have omfattet 18 millioner nye job (Brynjolfsson and McAfee 2011). Forklaringer kan man strides om, men Thomas Piketty (2014) har kunnet vise, at den normalt forventede jobvækst blev omsat i profitter til ejere og topchefer. De globale ubalancer mellem arbejde og kapital er blevet så store, at Oxfam forudser, at verdens rigeste 1% vil råde over mere velstand end verdens øvrige 99% (Oxfam 2015). Automatisering følges åbenbart af en ekstrem kløft mellem velstand og prekarisering, hvilket Gay Standing har fremhævet flere gange (Standing 2011).

En fremtid præget af intelligente maskiner er kort sagt en særdeles alvorlig udfordring eller rettere sagt en stribe af meget alvorlige udfordringer. Ifølge Marx rejser en mere og mere automatiseret økonomi afgørende problemer for kapitalismen som system på langt sigt, fordi arbejderne ikke har den købekraft og dermed det forbrug, der i princippet skulle fungere som brændstof for kapitalismens uendelige vækst. Centralt her er tendensen til overakkumulation af kapital – defineret som overskud af kapital, produktionskapacitet og arbejdskraft side om side med dårlige muligheder for profitable investeringer (Harvey 2014). Dette har selvsagt ikke alene betydning for økonomien, men også for almindelige menneskers liv og for social retfærdighed nationalt såvel som internationalt. Det kan forklares ved at betragte teknologisk forandring i et bredere lys: naturligvis som nye teknologier, men også som menneskets forhold til naturen, som menneskets

sociale relationer, som materiel produktionsmåde, som mentale begreber og som institutionelle rammer (Harvey 2017: 113).

Disse endog meget omfattende tematikker må af pladshensyn afgrænses til, at vi alene vil pege på de konsekvenser, en potentiel teknologisk arbejdsløshed stiller det formelle uddannelsessystem overfor. Konsekvenserne kan være mange, og de må reduceres yderligere til alene at omfatte fire perspektiver: 1. uddannelse af humankapital, 2. uddannelse som 'skjult Keynesianisme', 3. uddannelse og kognitivt arbejde og 4. uddannelse til et samfund uden arbejde (til alle).

Første perspektiv: uddannelse af humankapital

Trods de mindre bevægelser inden for ortodoksien som angivet oven for er mainstream-økonomerne fortsat bundet til troen på selvregulerende markeder og marginal produktivitet. Argumentationskæden er derfor ikke ny.

Det *første* hovedargument lyder: Samtidig med, at teknologien er ødelæggende for nogle arbejdere og muligvis også skaber øget ulighed i de nærmest kommende år, vil den også bringe en række uventede fordele til forbrugerne i takt med, at innovation gør varerne billigere i kraft af lavere omkostninger til produktionen. De negative virkninger af teknologiske forandringer antages således at blive afbalanceret gennem (bedre) forbrugsgoder, nye digitale gadgets og former for adspredende underholdning så som virtual reality videospil, film og pornografi. Ligesom menneskelige behov teoretisk set er ubegrænsede, således er også de potentielle nicher på et voksende marked, der tænkes at opfylde disse behov.

Det *andet* hovedargument lyder: Uddannelse og opgradering af humankapital kan fremme økonomisk vækst og dermed ophæve de destruktive konsekvenser af automatiseringen ved at styrke arbejdernes kapacitet til at supplere maskinerne, indkassere en lønfremgang og opfinde fremtidens job med teknologien som det væsentligste aktiv.

Begge argumenter kan genfindes i den form for global uddannelsespolitik, som anbefales af OECD, Verdensbanken og det tidligere nævnte Davos-forum, og som primært satser på standardisering, privatisering og færdighedsudvikling. Det herskende syn er, at et stigende udbud af veluddannet arbejdskraft udgør ryggraden i en økonomisk vækststrategi, som i

næste omgang skaber beskæftigelse ved at øge produktivitet og stimulere innovation. Disse tanker svarer i store træk til en syntese mellem neoklassiske teorier om humankapital og indlejrede vækstteorier, som gennemsyrrer den globale uddannelsespolitik. Hertil følger sig også ideen om, at økonomisk vækst, beskæftigelse og lønninger i høj grad afhænger af, om formel uddannelse formår at indfri de krav til humankapitalen, som den teknologiske forandring forudsætter (Becker 2009).

For så vidt lyder dette plausibelt nok. Dog er der den hage ved tankegangen, at den næppe svarer til virkelighedens verden (en generel kritik findes hos Hansen 2003: Kapitel 2). Både beskæftigelsesstrukturen og efterspørgslen efter arbejdskraft skabes i det store hele uden for uddannelsessystemet gennem markeds-, magt- og statusforhold, som er indbyggede i kapitalistiske samfund, samtidig med at både den specifikke viden og de specifikke færdigheder, som kræves i de fleste job, typisk erhverves på jobbet (Bowles & Gintis 2011, Bourdieu & Passeron 1979, Collins 1979, Livingstone 2009). Videre betvivles det, om de højest uddannede kan opretholde deres stærke konkurrencefordel, når det ser ud til, at det akademiske arbejdsmarked skrumper. Det varierer fra land til land og fra region til region. Hvis imidlertid tendensen fra USA slår igennem også denne gang, finder jobskabelsen sted i de nicher i servicesektoren, som ikke kræver høje kompetencer, men kan klare sig med lavtuddannede i prekære ansættelsesforhold. Altså tegner der sig tilsyneladende en situation, hvor lavtlønsjobs efterspørges, mens der er et overskud af højtuddannede. Dermed opstår der fare for en gøgeungeeffekt, hvor ansøgere med højere uddannelse overtager job, der kan klares med lavere uddannelse (se Hansen 2003: 90). Helt aktuelt kritiseres nyuddannede akademikere for ikke at ville tage et lavtlønsjob i Netto, Lidl, Aldi, Fakta osv.? Logikken er kort sagt: ethvert arbejde er bedre end intet arbejde uanset arbejdets kvalitet samt de gældende løn- og arbejdsforhold.

Spidsformuleret bliver spørgsmålet da: findes der overhovedet en "vidensøkonomi" (knowledge economy), hvor efterspørgslen efter og værdien af høj uddannelse fortsætter med at vokse? Eller har vi at gøre med en "økonomisering (markedsgørelse) af viden" (economy of knowledge), som rokker ved forholdet mellem uddannelse, job og løn?

Dette kan sandsynliggøres ved at studere antagelserne i teorien om humankapital nærmere. Human kapital-teorien er et bud på, hvordan ulighed

kan overvindes gennem uddannelse. Den er så udbredt, at den nærmest er blevet et mainstream paradigme. Hvorfor den er blevet det, kan man nok bedst forstå ved at henvise til den politiske og økonomiske virkelighed efter 2. verdensrig i Europa. Der var dengang et gigantisk behov for at genopbygge landene. Her passede humankapital-teorien til den tids ideer om uddannelse som en investering og ikke kun et forbrug. Det skyldtes, at den udviklede en teoretisk relation mellem uddannelse, produktivitet og indkomst. Den passede også til den tids tænkning om økonomi som efterspørgselsorientering (altså Keynesianismen med dens tro på statslige indgreb, også kaldet efterspørgselsøkonomisk styring). Humankapital-teorien var med andre ord en teoretisk konstruktion, der vejledte i forbindelse med politiske beslutninger om uddannelse. Staterne anså det for strengt nødvendigt at gribe ind i og regulere økonomien, hvilket åbnede muligheden for at anvende en teori, som tilbød en påstået fuldstændig videnskabelig rationalisering af denne intervention. Sammenfaldet af disse to fænomener – et behov for videnskabeligt understøttet information i beslutningstagen og opkomsten af en teori, som svarede på dette behov – forklarer, hvorfor enhver undervisningsminister end ikke kunne eller turde drømme om at tage en beslutning uden at have mindst en fagøkonom på sit rådgivende hold – i flere tilfælde var ministeren selv økonom, f.eks. socialdemokraten Knud Heinesen 1971-73 (jf. også Blaug 1985). Keynesianismens triumftog i efterkrigsårene, ikke mindst de "gyldne" tressere og det deraf afledte behov for økonomisk planlægning legitimerede humankapital-teorien. Tillige passede teorien også i flere henseender til datidens uddannelsespolitiske målsætninger (en treklang af det enkelte menneskes individuelle udvikling, fordeling af uddannelsesgodet og arbejdsmarkedets behov).

Kort fortalt skabte denne forståelse en statisk logik, som ledsagede humankapital-teorien i dens unge år som redskab for planlægning og medførte en økonomisk-centreret forståelse af udvikling. Andre samfundsvidenskaber blev udelukkede fra scenen. Den prioritering udløste imidlertid en række andre problemer, som teorien ikke kunne tage højde for, men som ikke desto mindre havde betragtelig indflydelse, nemlig at der opstilledes scenarier og forudsigelser uden at inddrage de forskellige sociale strukturer og de særlige institutionelle og kulturelle kendetegn i befolkningen. Den "forglemelse" førte til strategier, som ofte viste sig ineffektive i udviklingen af uddannelse og økonomi.

Ægteskabet mellem humankapital-teorien og keynesianisme blev snart opløst. Hvis vi skal veje fordele og ulemper op, så tabte Keynesianismen nok mest ved den skilsmisse. Efterkrigstidens økonomiske vækst afløstes af en økonomisk krise i 1970'erne, og dette førte til et skifte i økonomisk tænkning til monetarisme og neoklassisk økonomi. Inden krisen, startende med oliekrisen 1973 i kølvandet på krigen mellem Israel og de arabiske stater (Yom Kippur krigen i oktober måned), havde man betragtet staten som en betydelig, om ikke den betydeligste, økonomiske aktør i forhold til økonomisk ligevægt, skattepolitik og pengepolitik, men i 1970'erne var billedet vendt på hovedet. Nu anså man staten som en årsag til ineffektivitet og som en forstyrrende kraft i forhold til markedets egen frembringelse af ligevægt. Dette skifte vedrørte ikke alene en ny makroøkonomisk teori, men også en ny forståelse af mikroøkonomi, ifølge hvilken staten end ikke var i stand til at korrigere markedet og institutionelle mangler.

Her skal vi lægge mærke til to markante, begrænsende effekter af denne nye teori om mikroøkonomi. Den første effekt drejer sig om at reducere menneskers adfærd til nyttefunktioner og stræben efter individuel egeninteresse. Hvis markedet fungerer perfekt, vil dette sige, at rationel beslutningstagen alene styres af instrumentalisme. Den anden effekt er, at denne nye økonomiske imperialisme (Fine 2001) er så stærk, at den har magt til at kolonisere andre samfundsvidenskaber. Selv om teorien har åbenlyse teoretiske og empiriske svagheder, har den alligevel stærk indflydelse på andre samfundsvidenskaber, som også gør brug af metodologisk individualisme og rationel handlingsteori som analyseredskaber til at forstå menneskers adfærd. Denne usædvanlige sociologiske reduktionisme eliminerer begreber som magt, konflikt og strukturer og erstatter dem med markedsfejl (jf. også Dorf 2018: 65-66).

Det interessante for os er, hvordan teorien om humankapital som en anden kamæleon skiftede farve fra at være tæt forbundet med keynesianismen til at blive det bedste eksempel på, hvordan principperne i den neoklassiske økonomi kan anvendes i et 'ikke-økonomisk' område som uddannelse. Konsekvensen af dette skifte var afgørende for udviklingen af et nyt rationale om investering i uddannelse. Det er her, at vi kan finde rødderne til eller grundlaget for mikroøkonomisk modellering og empiricisme understøttet af sofistikerede kvantitative teknikker med dertil hørende nye måder at kalkulere investering i uddannelse baseret på en markedslogik. Den bedste

illustration heraf er kalkuleringen af 'rates of return' (afkast) på investering i uddannelse og dennes helt automatiske oversættelse til investeringspolitik (Psacharopoulos 1994).

Den mikroøkonomiske version af humankapital bliver således hegemonisk.

Det er i denne neo-klassiske version, at teorien om humankapital forstærker sit hegemoni. I 1970'erne kritiseredes den makroøkonomiske side af teorien (f.eks. Collins 1979). Kritikken udfordrede så at sige de påståede effekter af uddannelseseksplosion i forhold til økonomisk vækst (især produktionsfordelene ved uddannelse eller arbejdsmarkedets funktion og behovet for arbejdskraft). Denne kritik inddrog imidlertid ikke de mikroøkonomiske principper i humankapital-teorien, som bygger på metodologisk individualisme og agenternes rationelle valg.

Den mikroøkonomiske tilgang opnåede betragtelig indflydelse på prioriteringen af uddannelsesmæssige investeringer og uddannelsespolitikken. Tanken om afkast blev det nye dogme, som staterne skulle prioritere uddannelsesinvesteringer ud fra (uddannelse af voksne gled i baggrunden i forhold til folkeskolen og senere daginstitutionerne). Men først og fremmest betød denne teori, at afkast af investeringer antog skikkelse af en forståelse, som aktørerne skulle følge, når de var i færd med at beslutte sig for at investere i uddannelse. Det blev taget for pålydende, at agenterne/aktørerne præsterede ud fra en instrumentel rationalitet, og at teorien om humankapital indeholdt de bedste metoder og modeller til at støtte og fortolke denne rationalitet.

Således fremtrådte teorien om humankapitals to hovedmangler for politik. På makroniveau ignorerer den institutionernes funktion (både uddannelse og arbejdsmarked), og på mikroniveau ignorerer den, at der kan findes andre grunde til menneskelig handling end instrumentel rationalitet.

I velstående lande blev omfanget af politiske beslutninger taget på grundlag heraf enorm. Det blev ligeledes den eneste metode, som Verdensbanken benyttede sig af til at prioritere investeringer i uddannelse. I store træk indebar dette strukturelle tilpasninger i de enkelte landes uddannelsessystemer og prioriteringer. Resultatet var, hvad Heyneman (2003) kaldte 'den korte uddannelsespolitiske menu'. Den korte menu begrænsede investeringerne til at omfatte grundlæggende uddannelse, den private sektors

voksende rolle i ungdomsuddannelse og højere uddannelse, decentralisering eller omkostningsreducerende politik (i nogle tilfælde endda ved at opkræve uddannelsesafgifter allerede i grundskolen). I fattige lande fik denne politik ødelæggende sociale virkninger, endog fald i deltagelse i primær skolegang.

Denne politiks bommert er et andet eksempel på de to anførte fravær. I dag forklares deres fejltagelse med institutionelle mangler og markedsmangler. Det betyder, at politikerne fritages for ansvar: politikken er god og sund, men institutionelle mangler, korrupsion og agenternes misinformation er grundene til de elendige resultater. Fejlen ligger således ikke hos beslutningstagerne, men hos dem, der skal implementere de pågældende politikker. Tager man denne rollefordeling til efterretning, er det blevet gængs, at et af de vigtigste udviklingstræk ved den økonomiske imperialism blev koloniseringen af "ledelse" ('governance') – om muligt uden regering (Rosenau and Czempiel 1992). Inden for denne økonomiske rammeforståelse er der ikke plads til en diskussion om, hvad der er den bedste politik, eller om hvilke optimale institutionelle betingelser, der skal tilføjes modellen for at sikre dens implementering. Brugen af begrebet social kapital er muligvis det mest slående eksempel på, hvordan ikke-økonomiske begreber inddrages i mikroøkonomiske modeller. I dette tilfælde blev social kapital (som vi kender fra Bourdieus sociologiske arbejder) overtaget for at referere til positive sociale relationer for at fremme institutionel governance (Fine 2001). Fine kalder det endda zombi-økonomi (2009).

Det ser kort fortalt ud til, at teorier og diskurser om humankapital ikke leverer et rammende svar på automatisering og prekarisering i beskæftigelsen, fordi de bygger på falske antagelser om, at uddannelse i sig selv reducerer ulighed og skaber jobs og ny økonomisk vækst. Selv når teorier om humankapital mister troværdighed med hensyn til at imødegå økonomisk stagnation, stigende ulighed og prekær beskæftigelse, medfører det ikke en samtidig opgivelse af de nærmest standhaftige krav til uddannelsessystemet om at producere grydeklare produkter (præstere for økonomien) eller en opgivelse af at engagere sig i en fortsat ekspansion af uddannelserne som en angiveligt meritokratisk og politisk fair måde at intervenere på fra staternes side (se også Moutsios 2018: Kapitel 4).

Hvorfor staterne agerer på den måde til trods for, at ovenstående må antages at være en af de 'kendte kendte' faktorer i Finansministeriet, finder vi en

plausibel forklaring på i næste afsnit. Begrebet 'kendte kendte' stammer fra den amerikanske forsvarsminister Donald Rumsfelds pressemøde 12. februar 2002.¹

Andet perspektiv: uddannelse som 'skjult Keynesianisme'

Teknologisk forandring skærper konkurrencen om uddannelsesmæssige akkreditiver (eksamensbeviser) og beskæftigelse inden for rammerne af en stratificeret økonomisering af viden. Den globale mobilitet af transnational kapital betyder, at de store selskaber kan få indflydelse over den globale arbejdsvalutahandel med sigte på at finde den billigst mulige arbejdskraft, og dette medfører endvidere, at de store selskaber kan erobre kommandostillingen over såvel arbejdet som staten. Selv 'forkølede' eller 'lunkne' forsøg fra regeringers side på at hæve minimumslønningerne, begrænse topledernes lønninger og bonusordninger, regere fremadrettet ift. finansielle udskejelser som under finanskrisen fra 2007/08 og frem eller øge skatterne mødes af trusler om kapitalflugt, investeringsboykot og hurtigere automatisering. Dette er set flere gange – f.eks. i Folkerepublikken Kina, hvor kritik af dårlige arbejdsforhold fik Apple til gennem sin underleverandør at true med at erstatte arbejdere med robotter, eller i USA, hvor kamp for højere minimalløn i restauranter à la McDonald's fik arbejdsgiverne til at true med at automatisere hele branchen, eller i EU, hvor Amazon stiller sig uforstående over for krav om at betale skat. Faren er således, at der foregår en polarisering. En yderligere polarisering af de globale arbejdsmarkeder og høj arbejdsløshed og tilsvarende underbeskæftigelse fører til uddybende klassestratifikation og racistisk-etniske spændinger i såvel samfund som uddannelsessystemer (Therborn 2013).

Korrespondancen eller muligvis bedre homologien mellem arbejdsmarked og uddannelsessystem er slående: ulige finansiering med hensyn til statslige eller private fondsmidler, ulige resultater, hierarkisk sortering m.v. Dette må

¹ "Reports that say that something hasn't happened are always interesting to me, because as we know, there are known knowns; there are things we know we know. We also know there are known unknowns; that is to say we know there are some things we do not know. But there are also unknown unknowns—the ones we don't know we don't know. And if one looks throughout the history of our country and other free countries, it is the latter category that tend to be the difficult ones"¹¹

imidlertid ikke få os til at overse nogle særlige forhold vedrørende uddannelserne. Global konkurrence og ny teknologi synes i stigende grad at undergrave højtlønnede professionelles økonomiske stilling og status. Dette er iøjnefaldende, når vi kan iagttage, hvordan de højtuddannede og eliten føler sig nødsagede til at foretage ekstremt store investeringer i deres børns fremtid (privatskole, udgifter til manuduktører og tutorer allerede i gymnasiet, køb af studiebolig, finansiering af adgang til (udenlandske) eliteuniversiteter eller særlige talentlinjer på de nationale universiteter osv.). Det minder om, hvad Randall Collins kunne notere i slutningen af 1970'erne, nemlig at konkurrencen om positionelle fordele udløser et sandt våbenkapløb om uddannelsesresultater (Collins 1979). Følgen er uddannelsesinflation, fordi status og værdi for enhver universitetsgrad reduceres relativt i takt med antallet af individer, der søger og opnår disse grader. Arbejdsgivernes svar har hidtil været at skrue kravene yderligere i vejret – til trods for det tidligere anførte om, at arbejdsrelaterede færdigheder ikke typisk bestemmes af teknologi eller læres i formelle uddannelser, men netop på selve jobbet eller gennem informelle netværk (jfr. som tidligere angivet Livingstone 2009).

I lyset af de nævnte usikre forhold på arbejdsmarkedet og neoliberales stateres stigende interesse for at udvikle beskæftigelse inddrages formel uddannelse stadigt mere i et globalt kapløb om adgang til sociale ressourcer, uddannelsescertifikater og værdifulde beskæftigelsesmuligheder. Collins fremfører i denne sammenhæng et slagkraftigt argument om, at akkreditiver og uddannelsesekspansion kan fungere som flugtventil i forhold til nogle af de mest ødelæggende konsekvenser af massiv teknologisk arbejdsløshed (Collins 2013). Han foreslår således, at uddannelse kan betragtes som en form for 'skjult Keynesianisme', som både afbøjer og absorberer de strukturelle usikkerheder, der er knyttede til voksende automatisering og prekarisering af beskæftigelsen. Uddannelse kommer derved til at fungere som et massivt offentligt beskæftigelsestilbud, som omfatter mængder af lærere, administratorer, service- og hjælpepersonale, som pumper købekraft ud i trøge økonomier. Dernæst begrænser uddannelsesekspansionen presset på arbejdsmarkedet ved at forlænge den mulige arbejdskrafts ophold i uddannelse og derved holde arbejdsløshedsprocenten nede og graden af underbeskæftigelse lavere end ellers. Desuden kan uddannelse i lyset af privatisering udgøre en voksende kilde til indtægter og ligefrem profit i en stagnerende realøkonomi (Collins 2013: 54). Dette kan konstateres her i landet,

da regeringen i lyset af COVID-19 besluttede at udvide optagelsen af studerende med 5000.

Naturligvis kan Collins' tese om 'skjult Keynesianisme' komme under beskydning, hvad den da også har været udsat for – dels af hans og andres påpegning af uddannelsesinflation, dels af løbende nedskæringer på finanslovens bevillinger til uddannelse og forskning. Derudover spiller et andet forhold ind: nemlig at nogle enten ekskluderes eller ekskluderer sig selv fra uddannelse. Her kan peges på mekanismer og processer, som skaber kunstige barrierer for adgang til ønskværdige arbejdsmuligheder. Eric Olin Wright kalder dette fænomen for "mulighedsplankeværket". Dermed mener han, at når stadig flere stræber efter samme høje uddannelsesniveau, udebliver de forventede gevinster. Hvis der f.eks. blev sat massivt ind for at højne de lavest uddannedes uddannelsesniveau, ville en sådan indsats i sig selv udhule værdien af uddannelse for dem, der allerede har erhvervet den, fordi værdien afhænger af knaphed. Et højt uddannelsesniveau skaber høje indkomster, fordi der er markante begrænsninger i tilgangen. Så længe en række faktorer blokerer adgang til de højere uddannelse for mange mennesker, vil det begunstige dem, der er i den slags job, der forudsætter høj uddannelse (Wright 2015: 6).

Endelig skal det ikke glemmes, at økonomisk og arbejdsmæssig usikkerhed i de senere år har fået middelklassen til at støtte en politik, der ikke redistribuerer uddannelsesressourcer fra de bedre bemidlede til de mindre bemidlede. Det indebærer, at udsigterne til en omfordeling af uddannelsesadgang og tilhørende ressourcer bliver en kamp til stregen mod de privilegerede.

De to forudgående afsnit har forholdt sig kritisk til automatisering. I det kommende afsnit viser vi en anderledes forståelse, som i særdeleshed peger på det progressive potentiale i informationsrevolutionen. Det er en forståelse, som har manifesteret sig i diskussioner om vidensproduktion og kognitivt arbejde.

Tredje perspektiv: uddannelse og kognitivt arbejde

Det progressive potentiale omtales ofte som en ny samfundstype: det postindustrielle samfund (Bell 1973, Touraine 1971), den kreative økonomi (Florida 2002), netværkssamfundet (Castells 1996), kognitiv kapitalisme

(Moulier-Boutang 2012, Vercellone 2007) eller kommunikativ kapitalisme (Dean 2005). I disse 'nye' samfundstyper spiller uddannelse en afgørende rolle. Vidensproduktion, virkelyst og teknologi er de væsentligste faktorer i innovation og værdiskabelse. Akkurat derfor har uddannelse erobret en central økonomisk position.

Mod disse forestillinger taler en kritik, der anholder de vidtløftige påstande om, at skiftet til kognitiv kapitalisme og netværksteknologier skaber nye uddannelses- og arbejdslandskaber, der er decentraliserede, åbne, fleksible og ikke kun producerer for markedet (jfr. igen Boltanski and Chiapello 1999). Dette utopiske element bygger på en forestilling om, at viden principielt er grænseløs og i dag kan reproducere digitalt til en marginal omkostning på 0 og endda i en uendelighed. Utopien underbygges yderligere af, at kapitalen i stigende grad bliver afhængig af kognitivt arbejde og værdiskabelse af viden, og at den frie cirkulation af viden i digitale netværk underminerer traditionelle begreber om ejendom, knaphed og hierarki. Nogle tilhængere af denne forståelse (Rifkin 2014, Mason 2015) går så vidt som til at se dette som en trussel mod selve kapitalismen, idet de nok overdriver betydningen af open sourcing, peer-production, nye vidensplatforme m.v. og ser bort fra klasseantagonismer og magt i relation til kognitiv kapitalisme og uddannelse. De nøjes så at sige med at se på kapitalismens behov for profit, mens de ignorerer disciplineringen af arbejderne og den sociale kontrol på arbejdspladsen – et forhold, Harry Braverman allerede påpegede i 1970'erne (Braverman 1974). Dette er et kardinalpunkt i kritikken, som i øvrigt kendes fra Deleuze i hans Foucault-inspirerede fremhævelse af, at digitalisering fremmer udviklingen af et kontrolsamfund, hvor det ikke længere drejer sig om at gøre de virkelige kroppe føjelige, men derimod om at styre og kontrollere vores data-kroppe (Deleuze 1992). Et andet lige så alvorligt punkt er troen på, at fleksibilitet, åbenhed m.v. nedbryder eller ligefrem overflødiggør bureaukrati og administration. Det er langt fra tilfældet. Tværtimod synes 'ligegyldige' administrative opgaver i skoler, daginstitutioner og på plejehjem at svulme op, mens f.eks. direkte arbejde med børn, unge og ældre får stadigt færre ressourcer at gøre godt med. Er denne udvidelse så udtryk for, at overflødig arbejdskraft holdes i job uanset prisen? Eller er det – som på universiteterne – udtryk for tendenser til øget standardisering, administration, automatisering og for så vidt også privatisering af universitetsarbejde med henblik på at gå 'fra forskning til

faktura' og udvikle snævre kandidatuddannelser med tanke for økonomisk nytte frem for alt?

Nyere Marx-inspireret forskning og teoridannelse har især været optaget af det berømte 'maskinfragment' i Grundrids (Marx 1975: 735-758). Blandt andet har André Gorz peget på de langsigtede virkninger af det immaterielle arbejde med begrebet 'videnskommunisme'. Hans argument er: det immaterielle arbejde leveres gratis og frigjort fra kapitalinteresser osv. Ideen er ikke Gorz' alene, idet Robert Merton i sin tid talte om 'akademisk kommunisme' som udtryk for, at akademikere udvekslede deres ideer, forskningsresultater og publikationer gratis, dvs. en dominerende socialiseringstype kaldet 'homo academicus', mens Richard Münch (2014) demonstrerer universiteternes metamorfose fra 'akademisk kommunisme' til 'akademisk kapitalisme', dvs. kamp om eksterne midler, forskere og studerende præget af en hegemonisk socialiseringstype kaldet 'homo oeconomicus'. Gorz fastholder ikke desto mindre, at den almene samfundsmæssige viden og den almene fornuft (jfr. Marx, op. cit., s. 750) bliver den afgørende produktivkraft. Når det vil ske, vil kapitalismen stå over for et historisk vendepunkt. Imidlertid lykkedes det kapitalismen at overleve denne systemkrise. Overlevelsen skabtes ved hjælp af en særdeles voldsom omlægning og forandring, som vi alle kender til: lavere lønomkostninger, en omfattende teknologisk revolution, udvidede markeder (først regionale og senere globale), billigere former for kapital og nye og mere profitable forbrugsmønstre. Nye moder, nye visioner og ligefrem en ny smag produceres hele tiden. Reklame, marketing, design osv. udgør derfor de største vidensindustrier i dag. De skaber også nye forbrugere og nye forbrugsgoder – f.eks. kan man købe en ny selvidentitet, og når man er træt af den, kan man anskaffe sig en ny (jfr. Bauman 2007). Mennesket er kort sagt en forretning. Men derved er systemkrisen ikke ude af verden. Den eksisterer fortsat og skærpes. Gorz hævder ligefrem, at denne vidensøkonomi er den form, kapitalismens krise antager, når kapitalismen er på vej ind i sin sidste fase (Gorz 2004).

Mens Gorz ser optimistisk på mulighederne, er andre mindre optimistiske. For hvad nu, hvis det immaterielle arbejde ender med at få samme status som andet gratis arbejde? I hvert fald ved vi fra den meget lange og intensive kamp for ligestilling, at reproduktivt arbejde i høj grad har været kvinders lod og har været ubetalt (Jarrett 2015).

Fjerde perspektiv: uddannelse til et samfund hinsides (løn)arbejdet (post-work)

På baggrund af de foregående tre perspektiver er det rimeligt at konkludere: hele forestillingen om uendelig økonomisk vækst befinder sig i en legitimationskrise ligesom forestillingen om en tilsvarende uendelig social opadstigende mobilitet fra generation til generation. Krisen søges lindret ved hjælp af et tyndt lag meritokratisk fernis, som hentes i neoliberale bekendelser til markedsfrihed og individuel belønning gennem en arbejdsetik, som udtrykker en nærmest religiøs hengivenhed over for uddannelsesopkvalificering med det formål at skabe grydeklare produkter. Denne hengivenhed går hånd i hånd med normative holdninger og fordringer til den enkelte om at demonstrere viljestyrke og udvise resiliens eller robusthed. Resultatet er, at der finder en privatisering sted af de strukturelle betingelser i forhold til stratifikation og usikkerhed. Det synes dog stadigvæk vanskeligt at opretholde denne appel til 'hin enkelte' i takt med, at teorien om humankapital har mistet sin troværdighed.

Situationen har indebåret en interessant diskussion om mulige alternativer i lyset af galopperende automatisering, stigende ulighed og fortsat stagnation i det globale kapitalistiske system. Aktuelt kan vi indfange tre positioner:

For det første: Ortodokse økonomer som den tidligere nævnte Lawrence Summers anerkender en potentiel opløsning eller kreativ destruktion (disruption) i kraft af den teknologiske ophævelse af arbejdet, men de klynger sig fortsat til en både naiv og dystopisk forestilling om, at lovene om det regulerede marked og den marginale produktivitet (grænsenyttelighed) er uundgåelige og desuden skal tillades retten til at operere uhindret – uanset konsekvenserne. Set fra den synsvinkel kan samfund og individer ikke gøre meget andet end at investere i formel uddannelse og ajourføre deres humankapital i konkurrencen om stadig færre rimelige og varige jobmuligheder.

For det andet: Over for denne argumentationsgang står post-keynesianere, som går i brechen for omfordeling af arbejdstid og profitter gennem statslige foranstaltninger. Dette perspektiv hverken frygter eller yder modstand mod teknologisk forandring, fordi det ud fra den forståelse snarere betragtes som

en måde at udvikle en mere effektiv kapitalisme og et mere menneskeligt grundlag for arbejde og samfund på. De pointerer en garanteret grundindkomst ("borgerløn") og investering af overskud fra en stigende produktivitet i offentlige projekter og direkte beskæftigelse i stil med en grøn økonomi.

For det tredje: radikale perspektiver på samfundet hinsides (løn)arbejdet vokser frem i form af et "farvel til arbejdssamfundet" (Jensen 2006: Kapitel 2). De tager på den ene side post-keynesianerne på ordet ved at støtte op om deling af arbejdet og borgerløn, men rækker på den anden side videre ved at stille sig kritiske over for kapitalismens muligheder for at sikre holdbare og bæredygtige job og derved også kritiske over for kapitalismen som system. Argumentet er allerede oplistet i kort form: den igangværende bølge af teknologisk forandring med viden i centrum undergraver kapitalismen og fører frem til et post-kapitalistisk samfund af horisontale netværk, hvori privat ejendom og lønarbejde erstattes af samarbejdende fællesskaber (se f.eks. Rifkin 2014, Mason 2015, Moulrier-Boutang 2012, Hardt og Negri 2009). Andre ser også, at den accelererende teknologi indeholder potentiale til at befri den menneskelige virksomhed fra spændingen mellem kapital og arbejde, men undlader ikke at påpege, at der ikke kan gives garantier for, at teknologien klarer opgaven. Det vil være en uomgængelig forudsætning at erobre det sociotekniske hegemoni (Srnicek & Williams 2013, 2015). Dertil kan så lægges kampklare skarer blandt marxister og feminister som Karin Weeks (2011) og Frigga Haug (2008), hvis pointe er, at økonomi og politik ikke kan adskilles, og at arbejde er langt mere end lønarbejde. Denne sidste pointe burde ikke ligge uddannelserne så fjernt, idet den statslige planlægning i 1970'erne i form af U 90 bestræbte sig på at orientere uddannelsessystemet i retning af de fire liv: arbejde, fritid, familieliv og selvudvikling (Undervisningsministeriet 1978). Her indgik Erik Jørgen Hansen som medlem af det centrale uddannelsesråd (CUR) - uden dog at falde på halen for denne delvist naive tankegang (ebd.: 249-272, Hansen 2003: 83-85).

Vi kan lære ganske meget af disse radikale perspektiver, om end man overraskes over, at uddannelse stort set glimrer ved sit fravær i disse analyser – dog med Haug som en hæderlig undtagelse. Trods kritisk distance til mainstream-økonomerne gør nogle af de radikale perspektiver ophold på halvvejen, fordi de er slaver af en økonomisk determinisme, en forestilling om, at kognitiv kapitalisme eller vidensøkonomi i sig selv forandrer noget.

For en marxistisk tilgang ligger det på hånden at fremhæve, at det økonomiske, politiske, epistemologiske, ontologiske og pædagogiske fletter sig sammen og derfor skal medtænkes i hele spektret af formel og uformel uddannelse (institutioner, forskning, teoriudvikling og ikke mindst erfaringer). Det ser ud til at indebære, at formålet med og værdierne i uddannelse både skal tænkes om og tænkes igennem med henblik på at etablere et nyt fundament med den hovedopgave at underlægge teknologien mål om lighed, retfærdighed og bæredygtighed. Det er helt på linje med Castells påpegning af den ekstraordinære kløft mellem vores teknologiske overudvikling og vores sociale underudvikling (1998: 359). Det er akkurat denne kløft, der skal overvindes gennem uddannelse og handling.

Opsummerende

Her sammenfattes, hvad dette kapital blev indledt med.

For det første digitaliseres traditionelt arbejde. Digitalisering griber dybt ind i f.eks. journalistik (nyhedsproduktion automatiseres, underbetalte freelancere vokser i antal, gratis bidrag fra 'borgerjournalister' m.v.) og lærerarbejde (online grydeklare timeplaner, nye muligheder for at måle læreres virksomhed, udvidelse af undervisningsopgaven til at omfatte vejledninger af studerende, samtaler med forældre og drøftelser med kolleger uden for normal arbejdstid). Begge eksempler viser, at professionelt arbejde fragmenterer til en grænse, hvor fagfolk oplever det som underminerende for erhvervsudøvelsen eller ligefrem de-professionalisering. Dette skal føjes til den lange række af faglærte og især ufaglærte jobs, der kan automatiseres i industrien, i restaurationsbranchen, i administration og andre steder. Digitalisering rammer altså ikke kun arbejdere med kort uddannelse.

For det andet opstår der nye former for arbejde, som allerede i udgangspunktet er fragmenteret og så at sige fordeles i form af 'mikroarbejde' eller mindre opgaver, som løses af en række underbetalte 'medarbejdere', der byder sig til på et marked og således også underbyder hinanden. Lønningerne er som regel dårlige, ligesom arbejdernes rettigheder er minimale. Det kender vi fra Uber og Amazon. Vil disse nye former for arbejde så øge udbytningen? I hvert fald øger de den teknologibaserede kontrol med de ansatte, samtidig med at selve spredningen af arbejderne i tid og rum begrænser deres evne til at identificere sig med andre og indlede kollektive handlinger. I hvert fald kan vi tillade os

den konklusion, at udnyttelsen og givet vis også undertrykkelsen af arbejderne vokser.

For det tredje tager betydningen af det gratis arbejde til. Det kan kaldes "frit arbejde", fordi det i form af online engagement bliver vanskeligere at skelne mellem udbytning, udnyttelse, undertrykkelse, leg, arbejde og fritid. Den enkelte bidrager frivilligt, men opdager sjældent, at hendes/hans brug af de sociale medier skaber værdi, som kan tilegnes af andre med henblik på at skabe profit.

Fortsatte analyser er nødvendige

Ifølge Marx har teknologi dobbeltkarakter. På den ene side kan teknologiske forbedringer indebære lettelser og befrielse fra det hårde, især fysiske og ensformige slid, men på den anden side også medføre en hidtil uset rationalisering af produktionen, som forstærker udbytningen gennem intensivning af arbejdstempo og øget produktivitet. Marx betragter teknologi som et tveægget sværd. På den ene side kan maskiner styrke magten over arbejdskraften og gennemtvinge en intensiveret arbejdstid, forlænge arbejdsdagen, ændre arbejdsbetingelserne og bortrationalisere arbejdere. Magt fastholdes således *gennem teknologi, men virker også som teknologi*. Samtidig understreger Marx på den anden side et håb om, at samfundet kan blive i stand til at gøre brug af disse teknologier på alternative, mere menneskelige måder. Teknologi rummer et frigørende potentiale, der åbner mulighed for at overskride lønarbejdersystemet og derved skabe reelle sociale produktionssystemer, altså det berømte spring fra nødvendighedens til frihedens rige. Marx' tilgang er båret af en idé om, at teknologier er vævet ind i samtidens sociale, økonomiske og politiske betingelser. For en stor dels vedkommende er udviklingen af nye teknologier dermed kulturelt bestemte. I et bredere perspektiv er udviklingsprocesserne altså langt mere omfattende og større end maskinen, og teknologi udgør en væsentlig del af bredere sociale praksisser. Dette kan udlægges som en skillelinje mellem to modsatrettede teknologimodi, nemlig på den ene side 'polyteknik' som en kombineret brug af redskaber rettet mod en livsorientering, fri menneskelig udvikling og med sigte på at løse humane problemer. På den anden side er 'monoteknik' udtryk for udviklingen af gigantiske maskiner, som er yderst magt- og kraftfulde, men samtidig mindsker menneskers indflydelse og ikke opfylder

menneskelige interesser. Bekymringen over megateknik udspringer også af de miljømæssige og økologiske konsekvenser af teknologi (Mumford 1934).

Jodi Dean (2005) benytter begrebet 'kommunikativ kapitalisme' til at fremhæve og forske i, hvordan kommunikative udvekslinger via digitale medier gøres til varer (kommodificeres). Nick Srnicek (2017) kritiserer de monopolistiske selskabers dominans i, hvad han kalder 'platformkapitalisme'. Zuboff bakker op om denne forståelse og begriber vores nutid som overvågningskapitalisme (Zuboff 2019). De store spillere profiterer af det råmateriale, som den blotte cirkulation af data på deres systemer (apps, operative systemer m.v.) stiller til rådighed.

Denne kritiske indstilling er efterhånden folkeeje. Naturligvis findes der mægtig kritik og advarende, løftede pegefingre, men det er ofte en overfladisk kritik, fordi mange udelukkende reagerer ud fra mavefornemmelser.

Hvis argumenterne i dette kapitel er blot nogenlunde holdbare, vil konsekvensen være at udvikle et nyt rationelt-teknisk og emancipatorisk grundlag for det kommende samfund. Desuden skal der tænkes i at nedbryde de monopoler, som Facebook og Google repræsenterer. Som nævnt tidligere i dette perspektiv kan vi i dag udvikle en global datainfrastruktur, som tilhører os alle og ikke er ejet af techvirksomhederne. En oplagt mulighed kunne være en global nonprofitorganisation, som kan opsamle vores data og give hver enkelt af os ejerskab over dem. Denne udgangsbøn understreger alvoren i den aktuelle situation og har samtidig leveret et grundlag for at analysere den. Som bekendt er det utilstrækkeligt at stille sig tilfreds med at analysere situationen. Den kræver også handling i en enhed mellem uddannelse/dannelse, engagement og aktion.

Referencer

- Ball, S.J. and D. Youdell (2007). *Hidden Privatisation in Public Education*. Brussels: Education International
- Bastani, A. (2019). *Fully Automated Luxury Communism: A Manifesto*. London: Verso
- Bauman, Z. (2007). *Consuming Life*. Oxford: Polity Press
- Beck, U. (2002). *Fagre nye arbejdsverden*. København: Hans Reitzels Forlag
- Becker, G. S. (2009). *Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education*. Chicago, IL: University of Chicago Press
- Beer, M. (1971). *Allgemeine Geschichte des Sozialismus und der sozialen Kämpfe. Mit Ergänzungen vom Dr. Hermann Duncker*. Universum Bücherei für alle. Berlin 1931. Reprint. Erlangen: Politladen GmbH.
- Bell, D. (1973). *The coming of a post-industrial society: A venture in social forecasting*. New York, NY: Basic Books
- Bivens, J. and Mishel, L. (2015). Understanding the historic divergence between productivity and a typical worker's day. *Economic Policy Institute*. Briefing Paper 406
- Blaug, M. (1985). 'Where Are We Now in the Economics of Education?', *Economics of Education Review*, 4(1): 17-28
- Boltanski, L. and Chiapello, E. (1999). *The New Spirit of Capitalism*. New York, NY: Verso
- Bourdieu, P. & Passeron, J. (1977). *Reproduction in education, society and culture*. Thousand Oaks: Sage
- Bowles, H. & Gintis, S. (2011). *Schooling in capitalist America. 2n Edn*. Chicago, IL: Haymarket Books
- Braverman, H. (1974). *Labor and monopoly capital*. New York, NY: Monthly Review Press
- Brown, P., Lauder, H. & Ashton, D. (2011). *The global auction: The broken promises of education, jobs, and income*. New York, NY: Oxford University Press
- Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2011). *Race against the machine*. Lexington, MA: Digital Frontier Press
- Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. London: Wiley-Blackwell
- Castells, M. (1996). *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Oxford: Blackwell

-
- Castells, M. (1998). *End of Millennium. The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. III*. Oxford: Blackwell
- Chenney-Lipold, J. (2017). *We are Data: Algorithms and the Making of Our Digital Services*. New York: New York University Press
- Collins, R. (1979). *The Credential Society. An Historical Sociology of Education and Stratification*. New York, NY: Academic Press
- Collins, R. (2013). The end of the middle class: No more escapes. In Wallerstein, I., Collins, R., Mann, M. Derulgian, G., & Calhoun, C. (Eds), *Does Capitalism have a Future?*, 37-70. New York, NY: Oxford University Press
- Dean, J. (2005). Communicative capitalism: circulation and the foreclosure of politics, *Cultural Politics* 1 (1): 51-74
- Deleuze, G. (1992). Postscript on the societies of control, *October* 59: 3-7.
- Fine, B. (2001). *Social Capital Versus Social Theory: Political Economy and Social Science at the Turn of the Millennium*. London: Routledge
- Dorf, H. (2018). *Skolepolitik og undervisningskvalitet I Danmark*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag
- Fine, B. (2009). 'Development as Zombieconomics in the Age of Neoliberalism', *Third World Quarterly*, 30 (5): 885-904
- Florida, R. (2003). *The Rise of the Creative Class: and How it is transforming Work, Leisure, and Everyday Life*. New York, NY: Basic Books
- Ford, M. (2015). *Rise of the Robots*. New York, NY: Basic Books
- Foucault, M. (2002). *Overvågning og straf: Fængslets fødsel*. Frederiksberg: DET lille FORLAG
- Friedman, T. (2007). *The World is Flat*. New York, NY: Farrar, Strauss, and Giroux
- Galbraith, J.K. (1962). *Det rige Samfund*. København: Gyldendal
- Galbraith, J.K. (2014). *The End of Normal: the great crisis and the future of growth*. New York, NY: Simon and Schuster
- Gorz, A. (2004). *Wissen, Wert und Kapital: Zur Kritik der Wissensökonomie*. Zürich: Rotpunktverlag

-
- Hansen, E.J. (2003). *Uddannelsessystemerne I sociologisk perspektiv*. København: Hans Reitzels Forlag
- Hardt, M., & Negri, A. (2009). *Commonwealth*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Harvey, D. (2014). *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*. Oxford: Oxford University Press
- Haug, F. (2008). *Die Vier-in-einem-Perspektive. Politik von Frauen für eine neue Linke*. Hamburg: Argument Verlag
- Heyneman, S.P. (2003). 'The History and Problems in the Making of Education Policy at the World Bank 1960-2000', *International Journal of Educational Development*, 23: 315-337
- ILO (2015). Global Employment Trends for 2015. International Labour Organization http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/--publ/documents/publication/wcma_412015.pdf
- Jarrett, K. (2015). *Feminism, Labour and Digital Media*. Abingdon: Routledge
- Jensen, N.R. (2006). *Grundbog I socialpædagogik*. Viborg: PUC, CVU-Midt-Vest
- Jespersen, J. (2019). *Vækstøkonomi på vildspor*. København:
- Juselius, K. (2019). *Økonomien og virkeligheden. Et opgør med finanskapitalismen*. København: Informations Forlag
- Keynes, J.M. (1930). Economic possibilities for our grandchildren. <http://www.econ.yale.edu/smith/econ116a/keynes1.pdf>
- Livingstone, D.W. (2009). *Education and jobs: Exploring the gaps*. Toronto, ON: University of Toronto Press
- Lundkvist, A. (2001). *De riges samfund. Nyliberalismen i globaliseringens epoke*. Højbjerg: Forlaget Hovedland
- Lundrup, D. (2002). *Hensigten helliger midlet*. København: Typografernes Almenvælgørende Fond
- Marx, K. (1971). *Kapitalen, 1. bog 4*. København: Bibliotek Rhodos
- Marx, K. (1975). *Grundrids til kritik af den politiske økonomi 3*. København: Rhodos
- Mason, P. (2015). *Postcapitalism: A guide to our future*. New York, NY: Farrer, Strauss, and Giroux

-
- Moutsios, S. (2017). *Society and Education. An Outline of Comparison*. London & New York: Routledge
- Moulier-Boutang, Y. (2007). *Cognitive Capitalism*. Malden, MA: Polity
- Mumford, L. (1934). *Technics and Civilization*. Chicago: University of Chicago Press
- Münch, R. (2014). *Academic Capitalism. Universities in the Global Struggle for Excellence*. New York and London: Routledge
- OECD (2014). Policy challenges for the next fifty years.
<http://www.oecd.org/economy/Policy-challenges-for-the-next-fifty-years.pdf>
- Oxfam (2015). Richest 1% will own more than all the rest by 2016.
<http://www.oxfamamerica.org/press/richest-1-will-own-more-than-all-the-rest-by2016/>
- Piketty, T. (2014). *Capital in the twenty-first century*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Psacharopoulos, G. (1994) 'Returns to Investment in Education: A Global Update', *World Development*, 22 (9): 1325-1343
- Reich, R. (1991). *The Work of Nations: Preparing ourselves for 21st century capitalism*. New York, NY: Vintage
- Rifkin, J. (1995). *The end of work*. New York, NY: Tarcher/Putnam
- Rjazanov, D. (1974). *Marx og Engels (ikke kun) for begyndere*. København: Tiderne Skifter
- Rosenau, J.N. and E.-O. Czempiel (1992). *Governance Without Government: Order and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press
- Sassen, S. (2014). *Expulsions: Brutality and complexity in the global economy*. Cambridge, MA: Belknap Press
- Schwab, K. (2017). *Den fjerde industrielle revolution*. København: Gyldendal Business
- Schumpeter, J. (1947). *Capitalism, socialism, and democracy*. New York, NY: Harper Perennial
- Selwyn, N. (2019). *What is Digital Sociology?* Cambridge, UK, and Medford, MA, USA: Polity Press
- Srnicek, N. (2017). *Platform Capitalism*. Cambridge: Polity
- Srnicek, M., & Williams, A. (2015). *Inventing the future: Postcapitalism and a world without work*. New York, NY: Verso

-
- Standing, G. (2011). *The Precariat: The new dangerous class*. New York, NY: Bloomsbury
- Stiglitz, J. (2012). *The Price of Inequality. How today's divided society endangers our future*. New York, NY: W.W. Norton Company
- Summers, L. (2014). On the economic challenge of the future: Jobs. *Wall Street Journal* July <http://www.wsj.com/articles/lawrence-h-summers-on-the-economic-challenge-of-the-future-jobs-1404762501>
- Therborn, G. (2013). *The killing fields of inequality*. Malden, MA: Polity
- Thompson, E.P. (1963). *The Making of the English Working Class*. UK: Victor Collanz Ltd., Vintage Books
- Touraine, A. (1971). *The post-industrial society. Tomorrow's social history: Classes, conflicts and culture in the programmed society*. New York, NY: Random House
- Undervisningsministeriet (1978). *U90 – en samlet uddannelsesplanlægning frem til 90'erne*. København: Undervisningsministeriet
- Vercellone, C. (2007). From formal subsumption to the general intellect: Elements for a Marxist reading of the thesis of cognitive capitalism, *Historical Materialism*, 15, 13-36
- Vester, M. (1978). *Proletariatets opståen som læreproces. Fremkomsten af antikapitalistisk teori og praksis I England 1792-1848*. Kongerslev: GMT
- Weeks, K. (2011). *The problem with work: Feminism, Marxism, antiwork politics, and postwork imaginaries*. Durham, NC: Duke University Press
- Wolff, R.D. and Resnick, S.A. (2012). *Contending economic theories: Neoclassical, Keynesian, and marxian*. Cambridge, MA: MIT Press
- Wright, E.O. (2015). *Understanding class*. New York, NY: Verso
- Zuboff, S. (2019). *Overvågningskapitalismens tidsalder – kampen for en menneskelig fremtid ved magtens nye frontlinje*. København: Informations Forlag
-